

УРГА ТА ТУВИНСЬКІ НОЙОНИ (1911–1915)

Отрощенко І. В.

Колись землі тувинців (відомі під назвою Урянхайський край) входили до складу Джунгарського ханства, потім – до Цінської імперії. Від 1755 року краєм управляв маньчжурський військовий губернатор у Зовнішній Монголії (Халсі) – цзянцзюнь. На початку ХХ ст. в його підпорядкуванні фактично перебували 26 (з 47) сомонів¹ Урянхаю. 21 сомон безпосередньо підпорядковувався князям і вищим ламам Зовнішньої Монголії (13 – Сайн-нойон-ханському аймаку, 5 – Дзасакту-ханському аймаку, 3 – богдо-гегену) [Шурхуу 2001, 98]. У 1914 році Урянхайський край стає протекторатом Росії, а з кінця 1919 року в ньому знаходилися радянські війська, які зайняли край під час переслідування загонів О. Колчака. Разом із тим, у першій половині 1910-х років частина тувинських хошунів час від часу визнавала над собою юрисдикцію Монголії і сплачувала податки монгольським чиновникам. Завданням цього дослідження є вивчення питання – кому все ж таки належав Урянхайський край у зазначений період. Події 1910-х років навколо Урянхайського краю, зокрема в останні роки, згадуються у наукових працях, присвячених глобальнішим питанням, як-то: міжнародні відносини на Далекому Сході, історія Монголії та Туви в ХХ ст., “урянхайське питання” [Шойгу 2001, Шурхуу 2001, Москаленко 2004 та ін.].

Національно-визвольний рух монголів 1911 року відокремив Урянхай від Китаю. Китайський уряд припинив контролювати становище в краї. Ще наприкінці 1911 року правителі тувинських хошунів розпочали підготовку свого з'їзду задля вирішення питання майбутнього Туви. У січні 1912 року амбань-нойон Гомбодоржи (роки правління 1899–1915)² скликав збори чиновників Оюннарського хошуну, запросивши і чиновників Салчацького і Тоджінського хошунів. Переважну кількість учасників наради склали представники саме Оюннарського хошуну [Сердобов 1971, 293]. Це, мабуть, і вплинуло на її рішення. На зборах група амбань-нойона всіляко відстоювала ідею приєднання до Росії, вказуючи зокрема на потребу в російських товарах. Натомість група на чолі з салчацьким і тоджінським нойонами шукала провodu Монголії. Представники цієї групи вказували на важливість

духовних, релігійних засад, які йдуть зі Сходу, з Тибету та Китаю, і пропонувала орієнтуватися на східні країни. Врешті-решт, з'їзд вирішив проголосити Урянхай незалежним, “під покровительством та захистом Російської держави”.

Сам амбань-нойон стояв за приєднання краю до Росії лише тому, що сподівався так повернути собі владу над всіма тувинськими хошунами. Проте навіть хошуни Салчак і Тоджа не збиралися визнавати його владу, не кажучи вже про інші. До того ж, Гомбодоржи розраховував на допомогу Росії у вирішенні спірного питання між тувинцями та монголами стосовно території Хан-Хукей, багатонапасовиська [Аранчын 1957, 151]. Отже, 15 лютого 1912 року він звертається до російської влади з проханням про покровительство від імені трьох хошунів – свого Оюннарського, а також Салчацького й Тоджінського. Документ супроводжується іменами чиновників переважно Оюннарського хошуну, хоча є по кілька імен від двох інших хошунів [Установление... 1994, 8].

За словами дослідників, більшість тувинської еліти була за приєднання до Монголії, лише невелика група амбань-нойона тимчасово дотримувалася російської орієнтації [Леонов 1927, 42; Кабо 1934, 168; Сердобов 1971, 292; Шурхуу 2001, 98; Москаленко 2004, 48, та ін.].

Мали місце також вимоги хошунів Урянхайського краю про введення їх до складу Халхи, бо з нею урянхайців “пов’язує спільність релігії та духовного глави”. У першій половині 1912 року намір приєднатися до Халхи висловили більшість хошунів Туви. Такі рішення приймали відповідні збори владних верхівок. І, мабуть, слід вважати, що кілька років обидва краї таки були частиною монгольської монархії. Спочатку до складу Монголії увійшов Хазутський хошун [Маннай-оол 1996, 53]. Потім у квітні 1912 р. нойони Салчацького й Тоджінського хошунів звернулись одночасно до богдо-хана та до Джалхандза-хутухти з проханням прийняти їх хошуни до складу Дзасакту-ханського аймака. Нойони скаржилися на амбань-нойона Гомбодоржи, який тягнувся до Росії і виступив проти приєднання цих двох хошунів до Халхи, і просили надіслати їм монгольських солдатів. Ось як згадували про це з часом (02.1918) урянхайські урядовці: “Населення нашого Сальчжакського хошуну довгий час знаходилося під порядкуванням Цінської (Маньчжурської) Династії, а по скиненні її і проголошенні Монголії, що спиралася тоді на Велику Російську

Державу, своєї незалежності з возведенням на Богдо-Ханський престол Чжибцундамба-Хутукти, ми як послідовники Жовтої релігії, виявили своє прагнення про перехід до Монголії...” [ГАРФ, 200/1/477, 3].

МВС монгольського уряду доручило улясутайському та кобдоському правителю князеві Гончукдамбі відрядити до Салчацького й Тоджінського хошунів монгольських чиновників і солдатів для заспокоєння та захисту тамтешнього населення від можливого нападу на нього амбана Гомбодоржи. В. о. російського консула в Улясутаї А. Хіонін із роздратуванням доповідав у Петербург, що уряд богдо-хана, мабуть, вважає цілком достатнім обмежитися чолобитною урянхайців, не розбираючи суті питання, і знаходить цілком своєчасним фактично приєднати частину Урянхайської землі до Монголії [Белов 1997, 190]. Князь Гончукдамба чомусь не наважився виконати наказ і звернувся за порадою до Хіоніна. Той заявив князеві, що Росія має незаперечні права на Урянхайський край. Це було неправдою. Проте влада Улясутая не наважилася послати війська до Урянхаю.

В червні 1912 року з таким же проханням звернувся правитель Даа-хошуну Буян-Бадирги. Він, зокрема, писав: “При уважному розгляді виявляється, що урянхайське населення підвладного мені Кемчицького хошуну має повну схожість із халхаськими монголами й історично є монгольським плем’ям, що сповідує жовту релігію” [цит. за: Сердобов 1971, 293].

На початку травня 1912 року тувинські нойони отримали листи від Джалхандза-хутухти, де йшлося про необхідність мобілізації військ та відправки їх до Кобдо. Влітку 1912 року дві групи тувинців – мобілізовані місцевими чиновниками та добровольці – відправилися до Західної Монголії, де брали участь в облозі та штурмі Кобдо. За деякими даними, у військових діях брали участь до семисот тувинців [Аранчын 1955, 50; Маннай-оол 1996, 53].

Росія уважно слідкувала за ситуацією в Урянхайському краї, намагаючись її контролювати. З початку ХХ ст. російський уряд активізує там свою політику. Хоча в 1911 р. Рада міністрів констатувала той факт, що в Росії немає “юридичного титулу до володіння Урянхайським краєм”, проте програма, вироблена урядом, спрямовувалася на зміцнення російського впливу на цій території з прицілом на подальшу мирну анексію. Російський уряд установив спостереження за політичною обстановкою в Урянхайському

краї з метою попередити перехід його під владу Халхи. Була запроваджена посада прикордонного комісара з урянхайських справ. В інструкції, виробленій особливою міжвідомчою комісією при МВС, завдання комісара зводилися зокрема до втримання окремих тувинських правителів із підлеглим їм населенням від переходу у підданство Монголії (богдо-хана); до роз'яснення цим правителям та тувинцям користі для них самостійного існування поза залежності від Китаю чи Монголії; до набуття такого впливу над тувинськими правителями, за якого вони зверталися би до російського чиновника за порадами з усіх істотних питань внутрішнього їх побуту та самоврядування [Кабо 1934, 171]. Будь-яка спроба монголів зайнятися тувинськими справами зустрічала негайну реакцію, і здійснювався тиск на них з боку російського консула в Урзі [Кузьмин 1995, 51].

Монгольський уряд активно намагався дипломатичним шляхом досягти від Росії згоди на включення монгольських земель та Урянхайського краю до складу єдиної монгольської держави. Першу таку спробу було вжито на переговорах з укладання російсько-монгольської угоди (10–11.1912). І. Я. Коростовець, який приїхав до Урги на початку жовтня 1912 року для ведення переговорів, доповідав у Петербург, що до Урги йдуть “постійні прохання танну-урянхайських хошунів про прийняття їх до підданства Халхи, з якою їх пов’язує спільність релігії та духовного глави” [цит. за: Белов 1997, 190]. С. Д. Сазонов просив Коростовця зайняти перед монголами чітку та тверду позицію, заявивши їм, що Урянхайський край не входить до володінь богдо-хана.

16 березня 1913 року богдо-хан прийняв рішення включити Тоджінський і Салчацький хошуни до складу Монголії (за їхнім бажанням, до отоку Джалхандза-хутухти в Дзасакту-ханському аймаку) і вручити чиновникам Тонміту та Балджиймі хошунні печатки з присвоєнням їм князівського титулу гун-нойона. 23 травня 1913 року було задоволене бажання Буян-Бадирги, йому також надали титул гун-нойона. Бейсе-хошун був включений до складу Монголії на основі його колишньої адміністративної приналежності Сайн-нойон-ханському аймаку. Чиновники сомонів Соян та Ари-оюн (Оюннарський хошун) також стали відкрито виявляти свої промонгольські настрої [Аранчын 1957, 153].

Внаслідок таких подій група тувинських чиновників на чолі з амбань-нойоном розпалася. Сам Гомбодоржи на початку 1913 року,

за підтримки деяких чиновників, звернувся до богдо-хана з проханням прийняти його хошун до складу Монголії і повернути під його провід хошуни Салчак і Тоджа. З цією метою він приїздив до Улясутая та Кобдо. Амбань-нойон стверджував, що урянхайський народ прагне об'єднатися з незалежною Монголією. У квітні 1913 року Гомбодоржи клопотав перед російським урядом, щоб останній допустив об'єднання тувинців із Монголією, з якою їх пов'язує спільність релігії, писемність та образ життя, зберігши в той же час колишнє прихильне покровительство тувинському народові [Москаленко 2004, 49]. Проте богдо-хан відмовився прийняти Оюннарський хошун. На думку монгольських дослідників, рішення по проханню амбань-нойона було відкладено через втручання Росії у справи Туви [Шурхуу 2001, 99]. Можливо також, що владика побоювався ускладнити стосунки з нойонами Тонмітом та Балджиймою, які чути не хотіли про поновлення їхньої підлеглих Гомбодоржи [Сердобов 1971, 293].

Незважаючи на опір Прикордонного комісара А. Цереріна, який приїхав до Урянхаю в квітні 1913 року, навесні 1913 р. нойони обрали Джалхандза-хутухту правителем Урянхайського краю. У тому ж році, “зробившись занадто надокучливим”, за наполяганням росіян, Джалхандза-хутухта був відкликаний зі своїх володінь, суміжних з Урянхаєм, до Урги, де й перебував надалі [ГАРФ, 200/1/477, 5].

Прикордонний комісар після знайомства з краєм констатував загальне тяжіння тувинців до одновірних монголів (за виключенням одного амбань-нойона). В таких умовах твердо дотримувалася російської орієнтації лише незначна частина чиновників переважно з Іргіт-сомону (Оюннарський хошун) на чолі з Агвандемчігом. Спочатку А. Церерін прогнав з хошунів Даа та Бейсе монгольських чиновників. Проте після свого відвідання Туви 4 жовтня 1913 року іркутський губернатор повідомив МЗС про невпинну діяльність у краї монгольських емісарів і зазначив, що “Урянхи... під впливом пропаганди монголів стали виявляти схильність прийняти підданство повелителя Монголії, яка тільки що відклася від Китаю” [цит. за: Кабо 1934, 169]. У своєму новорічному листі (від 15.02.1914) хамбо-лама³ повідомляв про приїзд до краю монгольських чиновників, які погрожували тувинцям вторгненням монгольських військ [Леонов 1927, 45].

Питання стосовно перетворення Туви на російський протекторат вирішувалося шляхом тиску Росії на тувинців і монгольський уряд. Хоча Урга вживала різних заходів, щоб встановити свій контроль над Урянхайським краєм (неодноразово відправляла туди своїх урядовців і військові загони), проте російський уряд не погоджувався ні з вимогами богдо-хана, ні з волевиявленням тувинського народу. Монгольські дипломатичні місії 1912 та 1913 років у Росію не добилися жодних поступок від Росії в питанні визначення свого північного кордону. Проте ургинський уряд не збирався втрачати Урянхайський край. Він продовжував відряджати туди своїх чиновників, які збирали податки з тувинців. Загін тувинців залишався в районі Кобдо, будучи частиною монгольських військ. Російський генконсул у Монголії А. Міллер неодноразово вимагав від монгольської влади припинити присилати до Урянхаю своїх емісарів, а також відкликати тувинців, які служили в Кобдо. Урга майже не реагувала на такі попередження. Більш того, навесні 1914 року вона, у свою чергу, призначила Джалхандза-хутухту правителем Урянхайського краю. А. Церерін силоміць вислав монгольських чиновників з Урянхаю. Монгольський МЗС вимагав від генконсула притягти за це Прикордонного комісара до відповідальності. Проте А. Міллер зазначав: “Очевидно, голови Дзасактуханського та Сайнноїнханського аймаків та Чжалханца-хутухта до цього часу не поставлені до відому, що Урянхайський край слугує спірною територією між Росією та Китаєм, а до складу Монголії не входить” [цит. за: Белов 1997, 192].

А. Церерін та інші російські чиновники проводили відповідну роботу серед тувинської верхівки. А. Церерін багато спілкувався з правителями хошунів, намагався завоювати їхню довіру. Відвідав Урянхай і іркутський генерал-губернатор Л. М. Князев, який при зустрічі з правителями хошунів Даа та Бейсе вказав їм на безпідставність монгольських зазіхань на Урянхайську землю. А. Церерін схилив тувинців звернутися до російського уряду по покровительство чи підданство [Белов 1997, 192]. Особливо багато уваги приділяв він правителям двох хошунів – Даа та Бейсе, доки ті не зрозуміли, що шлях до об’єднання з монголами їм відрізано. За даних інших дослідників, А. Церерін вжив примусових заходів, щоб схилити тувинців на бік Росії [Шурхуу 2001, 100].

28 вересня 1913 року хамбо-лама звернувся з проханням про прийняття під покровительство Росії населення Хемчіку. В цьому тексті згадується, зокрема, про заяву Цереріна, що Росія має історичні права на Урянхайський край, що матеріальні інтереси росіян та тубільців щільно переплелися між собою [Установление... 1994, 13]. Можна лише погодитися з радянським дослідником С. Шостаковичем: це примушує думати, що при складанні прохання росіяни спричинили певний тиск на тувинців [Шостакович 1929, 18]. 26 жовтня 1913 року Буян-Бадирги відправив на ім'я Миколи II прохання про покровительство від імені Даа хошуну, за умов, якщо російський уряд не заборонить тувинцям сповідувати буддизм, займатися кочовим скотарством, а також не буде примушувати нести військову службу. 29 жовтня 1913 року з майже дослівним проханням звернулися правителі Бейсе-хошуну. Вплив росіян на складання цих прохань ще більш очевидний. Проте всі спроби А. Цереріна наприкінці 1913 і на початку 1914 років побачитися та особисто поспілкуватися з салчацьким і тоджінським нойонами виявилися марними. Вони ухилялися від побачень і з іншими російськими особами, яких відряджав до них А. Церерін [Белов 1997, 195].

Російський уряд, виходячи з власних стратегічних та економічних інтересів, у квітні 1914 р. приєднав до Росії Туву як свій протекторат. Урянхайський край було включено до складу Єнісейської губернії з зобов'язанням ведення політико-адміністративних справ іркутським генерал-губернатором, що загалом виходило за рамки юрисдикції протекторату [Москаленко 2004, 51]. 21 червня 1914 року Державна Дума впровадила посаду комісара у справах Урянхайського краю. А. Церерін 17 липня 1914 року оголосив тувинським нойонам (Гомбодоржи та правителям хошунів Даа та Бейсе) про прийняття їх під російське покровительство. Нойони Салчацького та Тоджінського хошунів відмовилися туди приїхати. З нойонів зібрали зобов'язання утримуватися від самостійних контактів із Монголією та іншими державами. Зі свого боку, нойони звернулися до А. Цереріна з проханням вжити невідкладних заходів з управління краєм, зокрема: припинити вплив переселенців, заборонити відгородження ними пасовиськ та подальшу забудову. Це свідчить, що тувинці аж ніяк не очікували, що протекторат має спричинити остаточне заселення краю росіянами [Шостакович 1929, 19]. Але два з п'яти тувинських хошунів й на-

далі не визнавали російської влади, підтримуючи контакти з монгольськими урядовцями, а Соянський сомон ще взимку 1914 року був прийнятий під управління ургинського уряду як окремий хошун. Правитель сомону Ванчук та його син отримали титул гуна, а брат Ванчука став да-ламою. Правителю цього хошуну була видана монгольська печатка [Сердобов 1971, 295].

На другий день по проголошенні протекторату А. Церерін звернувся до амбань-нойона з наказом негайно поновити свою владу над Салчацьким та Тоджінським хошунами. Він нагадував, що Гомбодоржи подавав своє прохання про покровительство не лише від власного імені, але й від підлеглих салчакців і тоджінців. Отже, протекторат Росії має поширюватися на Оюннарський, Тоджінський, Салчацький хошуни, незважаючи на бажання населення. “Між тим, – зауважував комісар, – нойони двох останніх хошунів, користуючись смутним часом, відокремилися від амбань-нойона і прийняли монгольське підданство” [цит. за: Кабо 1934, 179].

Початок війни з Німеччиною призвів до активізації пропаганди монголів в Урянхаї. 18 жовтня 1914 року Церерін писав іркутському губернатору, що коли дійшла інформація про війну Росії з Німеччиною, монгольські правителі вдалися до спроби знову поширити свою владу над Тувою: вони офіційно звернулися до всіх тувинських хошунів із закликами підкоритися ургинському урядові, обіцяли нагороди та титули всім тувинським нойонам. 12 вересня 1914 року завідувач прикордонними справами А. Церерін направив до Іркутська телеграму, в якій припускав, що у зв’язку з війною Монголія поновила посилку емісарів до Урянхаю, розпускаючи чутки, що росіяни будуть вигнані китайською владою, яка насувається. Політику монгольського уряду щодо Урянхаю впроваджував Джалхандза-хутухта. За його приписом були направлені чиновники для складання списків російських підданих, які мешкали в хошунах, з їхнім майном. Перепис був проведений у Салчацькому та Тоджінському хошунах, які продовжували вважати себе підданими Монголії [Кузьмин 1995, 52].

Ще на початку 1915 року правителі Салчацького та Тоджінського хошунів, а також деякі чиновники хошунів Маади та Чооду (раніше підлягали Дзасакту-ханському аймаку Зовнішньої Монголії), сомонів Оюн та Соян підтримували зв’язок із монгольськими князями [История... 2001, 326]. Навіть сам амбань-нойон

Гомбодоржи, який розраховував за російської допомоги поновити свої права на Тоджінський, Салчацький, Хазутський хошуни і перейти поступово до єдиного управління Тувою, не знайшов необхідної підтримки. Він писав А. Цереріну: “В теперішній час виявляється, що Росія не лише не надала покровительства уряхам, але й... в результаті, з понад сорока сумонів в мене лишилося тільки три сумони” [цит. за: Леонов 1927, 48].

У свою чергу, Джалхандза-хутухта писав Гомбодоржи: “Між нашими двома урядами (російським та монгольським) немає жодних переговорів про передачу тій чи іншій стороні урянхів... і таке велике питання не підлягає компетенції Ухеріди Гомбодоржи та російського чиновника Цереріна, який мешкає на кордоні. Їхні дії є примарними, легковажними і руху далі власних осіб не мають” [цит. за: Леонов 1927, 48]. У монгольських указах тувинським правителям веліли підкоритися ургинському уряду, а дії А. Цереріна в Урянхаї проголошувалися “самовільними”, такими, що йдуть проти волі центральних відомств Росії. До Іркутська стали надходити дані про виявлення ворожих настроїв до росіян з боку тувинців [Кузьмин 1995, 52].

Ургинський уряд розраховував досягти об'єднання країни дипломатичним шляхом на Потрійній конференції в Кяхті (10.1914–05.1915). Зовнішня Монголія мала за колишніми маньчжурськими законами юридичні права на хемчицькі хошуни Даа та Бейсе і знайшла серед правителів східних хошунів Туви своїх прихильників. В 4-му пункті монгольського проекту йшлося, що на основі російсько-монгольської угоди 1912 року, а також російсько-китайської декларації 1913 року вважається правомірним включення до підданства монгольської держави Зовнішньої Монголії, Внутрішньої Монголії, Барги, інших монгольських земель, а також Урянхаю. Незважаючи на небажання російської сторони обговорювати урянхайське питання, все ж була прийнята стаття, що його, на думку китайців і монголів, вирішувала. Так, у ст. 11 Кяхтинської угоди 1915 р. визначалися кордони Зовнішньої Монголії: “Територію автономної Зовнішньої Монголії становлять згідно 4-ї статті нот, обмінених між Росією й Китаєм 23 жовтня 1913 року (5-го числа 11-го місяця 2-го року Китайської Республіки), області, що були у підпорядкуванні китайського амбана в Урзі, цзяньцзюня в Улясутаї та китайського амбана в Кобдо, причому кордоном з Китаєм є кордони хошу-

нів чотирьох аймаків Халхи та Кобдоського округу, суміжних на сході – з Хулун-Буїрським округом, на півдні – із Внутрішньою Монголією, на південному заході – із Сінцзянською провінцією і на заході – з Алтайським округом.

Формальне розмежування між Китаєм та автономною Зовнішньою Монголією буде зроблено особливою комісією з делегатів Росії, Китаю та автономної Зовнішньої Монголії, причому до початку робіт з розмежування треба приступити не пізніше двох років від дня підписання даної угоди” [цит. за: Белов 1999, 154]. На думку дослідників, північний кордон цією статтею не визначався, отже Росія сподівалася з часом повернутися до розгляду питання про Урянхай, щоб змусити Китай та Монголію визнати російський протекторат. Проте у статті йдеться лише про кордони Монголії з Китаєм, на півночі же Монголія межувала лише з Урянхайським краєм і Росією. Якщо ж Урянхайський край входив до складу Зовнішньої Монголії як область, що була у підпорядкуванні цзяньцзюня в Улясутаї, тоді китайських теренів на півночі не залишалося, тому про них у статті не згадували. Про кордони же з Росією у статті не йшлося. На цю статтю у майбутньому не раз посилалися тувинські правителі. Звичайно, російська сторона трактувала рішення Потрійної конференції по-своєму, проте справедливість таких посилань, мабуть, усвідомлювала. Так, російський консул у Кобдо А. Хіонін у грудні 1918 р. писав: “Якими міркуваннями користувався наш Уряд, уступаючи Урянхай монголам, які ніколи їм не володіли і про нього не думали, сказати важко. Можливо, що ми не вважали свою позицію у цьому питанні достатньо сильною, а тому вирішили діяти у бік найменшого спротиву. Ми вважали, що з монголами ми домовимося набагато скоріше, ніж з китайцями...” [ГАРФ, 200/1/477, 127]. Отже, якщо російський дипломат, ледь не очевидець подій, каже про поступку щодо Урянхаю на користь монголів, мабуть, так воно і було, і монголи з китайцями мали рацію у своїх домаганнях.

Новий комісар у справах Урянхайського краю вирішив змістити Гомбодоржи за те, що той різко змінив своє ставлення до росіян і не втримав підвладних теренів. Обраний населенням син амбань-нойона, Содном Бальчжир, спочатку відмовився від виконання покладених на нього обов’язків, посилаючись на свою молодість та недосвідченість. Потім у супроводі кількох осіб він виїхав до Урги, щоб з’ясувати там питання управління хошуном

та підданства тувинців. Правителі Тоджінського та Салчацького хошунів продовжували не визнавати російську владу; коли іркутський генерал-губернатор Л. Князев відвідував Туву в липні 1915 року, жоден з представників цих двох хошунів йому не представився [Сводка 1917, 55]. Л. Князев пропонував вжити енергійних заходів (віддалення від влади, арешт, дисциплінарні стягування) стосовно чиновників, які вперто не визнають російського проводу. Всі мають зрозуміти, що тепер визнання чи невизнання протекторату Росії вже не залежить від позиції окремих правителів чи хошунів. Дипломатичний же агент в Монголії мав потурбуватися про сувору відповідь ургинського уряду Содном Бальчжіру щодо неприпустимості його звернення з приводу управління Урянхайським краєм до Урги. Мовляв, ургинський уряд не мусить мати до цього жодного стосунку. Від уряду також вимагалось сприяти скорішому поверненню Содном Бальчжіра зі супутніми чиновниками додому [Сводка 1917, 61].

За словами губернатора, на початку 1915 року російським представникам у краї довелося діяти за край несприятливих умов. Потайне незадоволення тувинців та недовіра до дій російського уряду були викликані необережними діями та заявами колишнього завідувача переселенським управлінням, В. К. Габаєва, який змусив їх хвилюватися за цілісність своїх земель та угідь. Мовляв, це разом із агітацією монголів та поширенням останніми хибних відомостей про події на театрі війни призвело до низки насильницьких дій стосовно російських колоністів та свавільних поїздок деяких хошунних та сомонних правителів до Монголії [Сводка 1917, 53]. Л. М. Князев також наполягав на збільшенні у краї російського військового контингенту та на встановленні фактичного контролю над шляхами сполучення з Монголією, щоб перешкодити забороненим поїздам туди тувинських чиновників і нойонів та появі у краї монгольських агітаторів [Сводка 1917, 58, 60].

Російські дипломати характеризували становище в Туві як неспокійне. Гомбодоржи та його сина Содном-Бальчжіра звинуватили у монголофільстві. Григор'єв змістив Содном-Бальчжіра з посади правителя Оюннарського хошуна й призначив замість нього русофіла Агвандемчіга, що призвело до різкого загострення обстановки. У донесенні консула Улясутая МЗС (від 19.07.1915) йшлося: “Уряд Хутухти... сам Ургинський геген далеко ще не втратили надію на підтримання свого авторитету та престижу се-

ред урянхайського населення і, не соромлячись у виборі засобів, продовжують напружувати свої зусилля задля збереження щільного зв'язку з народонаселенням краю на ґрунті політичних та релігійних інтересів” [цит. за: Сердобов 1971, 295].

Влітку 1915 р. царський уряд увів до Урянхайського краю півсотню козаків. До цього російських військ у краї не було. Григор'єв заарештував Салчацького нойона, протримавши його місяць під вартою. Зрештою, 15 вересня 1915 року нойон подав прохання про російське підданство. Потім комісар силоміць, за участю козаків, наполог на зміщенні Тонміта та обранні нового Тоджінського нойона – Намнина. Після цього обрання Тонміта звільнили зпід арешту. Каральний загін відправився і до Соянського сомону, проте застав там лише жінок із дітьми – всі чоловіки втекли вглиб Монголії [Кабо 1934, 182]. Отже, на думку деяких дослідників, лише у 1915 році Росія фактично оволоділа краєм [Леонов 1927, 48]. Разом із тим, у листі богдо-хана російському консулу в Улясутаї (10.1915) вказується, що Урянхай є його законною вотчиною, відмовлятися від якої він не збирається.

Наявні джерела та бібліографічна база переконливо доводять, що лише під тиском російських чиновників деякі тувинські нойони звернулися до Росії по покровительство. З архівних документів можна зробити висновок, що провідники російської (радянської) імперської політики намагалися спричинити розкол між тувинцями та монголами. Навіть за таких умов російський протекторат прийняли не всі тувинські хошуни. Салчацький та Тоджінський хошуни, а також деякі сомони визнавали монгольській провід, сплачували монголам податки, підтримували зв'язок із монгольськими урядовцями. Отже, можна заключити, що у 1912–1915 роках ці адміністративні одиниці входили до складу монгольської монархії⁴. Силове вирішення Росією питання їхнього приєднання у 1915 році кардинально не вирішило проблему. Вже у 1917 році ці хошуни знову звернулися по монгольське підданство. Правителі інших хошунів також займали досить мінливі позиції. Заселення краю росіянами, необ'єктивна судова влада лише погіршували не безхмарні стосунки між колоністами та корінним населенням.

⁴ Сомон – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Хошун – найбільша адміністративна одиниця тогочасної Туви.

² Правитель Оюннарського хошуну, номінальний глава всіх тувинських хошунів, раніше підкорявся цзянь-цзюню в Улясутаї. На початок 1910-х рр. офіційно під його проводом знаходилися також Тоджінський та Салчацький хошуни, частково (по ряду повинностей) Хазутський хошун. Разом із тим, кожен із цих хошунів мав власного правителя. Амбань-нойонами ставали за правом спадковості володарі Оюннарського хошуну (всього в історії Туви їх було 13). Ставка амбань-нойона знаходилася в Самагалтаї (сучасний Тес-Хемський хошун), неподалік від монгольського міста Улясутай.

³ Хамбо (тиб. *кханпо*) – “головний лама”, у Зовнішній Монголії титул настоятеля монастиря; вчений ступінь.

⁴ Принаймні, так вважали сучасники тих подій: “...теократическая монархия, провозглашенная в 1911 году и достигшая своей кульминационной точки расцвета в 1912 г. (присоединение Барги, Силингольского, Улан-Цабского и Иехе-чжуаского сеймов Внутренней Монголии, части Чахар, области Кобор (мабуть, Кобдо. – Прим. автора) и Урянхайского края)...“ [РГАСПИ, 495/152/93, 5]. Навіть представники Комінтерну писали: “Після повалення у Монголії та Урянхаї панування китайсько-маньчжурського мандарінату, територія Танну-Туви формально входить до складу Зовнішньої Монголії, а фактично була колонією царської Росії” [Нацов 1925, 160].

ЛІТЕРАТУРА

Аранчын Ю. Л. Национально-освободительное движение тувинского народа 1911–1912 гг. // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. III. Кызыл, 1955.

Аранчын Ю. Л. Историческое значение присоединения Тувы к России в 1914 году // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. V. Кызыл, 1957.

Белов Е. А. Россия и Китай в начале XX века. Русско-китайские противоречия в 1911–1915 гг. Москва, 1997.

Белов Е. А. Россия и Монголия (1911–1919 гг.). Москва, 1999.

ГАРФ. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 200, оп. 1, ед. хр. 477.

История... – История Тувы. Т. 1. Москва, 2001.

Кабо Р. Очерки истории и экономики Тувы. Ч. 1. Москва – Ленинград, 1934.

Кузьмин Ю. В. Урянхай в системе русско-монгольско-китайских отношений (1911–1916 гг.) // Взаимоотношения народов России, Сибири и стран Востока: история и современность. Москва – Иркутск, 1995.

Леонов Н. Танну-Тува. Страна голубой реки. Москва, 1927.

Маннай-оол М. Х. Первая столица Тувы // Самагалдай. Первая столица Тувы. Сборник, посвященный 220-летию основания села. Кызыл, 1996.

Москаленко Н. П. Этнополитическая история Тувы в XX веке. Москва, 2004.

Нацов С. Танну-Тувинский Ревсомол // Жизнь Бурятии, 1925, № 9–12.

РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 495, оп. 152, ед. хр. 93.

Сводка... – Сводка сведений военно-статистического отделения Штаба Омского военного округа о Западном Китае и Монголии (Улясутайский округ, Кобдоский округ, Синьцзян и Алтайский округ). За первую половину 1917 года. Омск, 1917.

Сердобов Н. А. История формирования тувинской нации. Кызыл, 1971.

Установление... – Установление протектората России над Тувой в 1914 г.: Архивные документы. Кызыл, 1994.

Шойгу К. С. Перо черного грифа. Невыдуманные рассказы старожила Тувы о своей малой Родине. Кызыл, 2001.

Шойжелов (Нацов) С. А. Тувинская Народная Республика. Материалы и документы по истории национально-революционного движения тувинских скотоводов. Москва, 1930.

Шостакович С. Политический строй и международно-правовое положение Танну-Тувы в прошлом и настоящем. Иркутск, 1929.

Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. Москва, 2001.